

## Uit de schaduw van het verleden. Zuid-Afrika: mirakel of model?

*Georgi Verbeeck*

Op 27 april 1994 stonden in Zuid-Afrika lange rijen mensen geduldig te wachten om hun stem uit te brengen. Het principe van *One man, one vote* had gezegevierd. Voor het eerst in de geschiedenis van het land konden mensen van alle huidskleuren nu aan verkiezingen deelnemen. Het blanke minderheidsregime werd vreedzaam ten grave gedragen en het *African National Congress* (ANC) van Nelson Mandela behaalde een klinkende verkiezingsoverwinning. Sindsdien huldigt het land zich in de kleuren van de *Rainbow Nation*, het symbool van de multiculturele democratie. Vier jaar eerder had de laatste blanke president van het land, F.W. de Klerk, het oude apartheidsregime al bijna helemaal ontmanteld. De vrijlating van alle politieke gevangenen, onder wie Mandela, en de opheffing van het verbod op verschillende politieke partijen, waardoor het ANC het parlement mocht betreden, waren De Klerks eerste maatregelen geweest. Vier jaar lang hadden de voormalige tegenstanders aan de onderhandelingsstafel gezeten om een blauwdruk voor het nieuwe Zuid-Afrika uit te tekenen. Ieder moment had het daarbij nog kunnen mislopen en bleef het gevaar van een bloedbad op de loer liggen. Op geen enkel moment was het succes van het onderhandelingsproces gegarandeerd maar het doemscenario kwam niet uit. De wereld keek toe op de geboorte van een nieuwe natie die ternauwernood aan een bloedige burgeroorlog was ontsnapt, ondanks de decennialang opgekropte spanningen en rassentegenstellingen. Met verbazing en bewondering nam de internationale gemeenschap kennis van een vreedzame overgang van een repressief en internationaal verketterd systeem naar een multiraciale samenleving.<sup>1</sup>

Wat wellicht nog meer de aandacht trok, was het feit dat de vreedzame overgang gepaard ging met een oproep tot verzoening. Er werd geen vergelding voor geleden onrecht gepredikt maar herstel en vergiffenis. Deze al met al vrij geweldloze politieke transformatie en cultuur van

---

<sup>1</sup> Een greep uit het ruime aanbod literatuur over het einde van het apartheidsregime: P. Waldmeir, *Anatomy of a Miracle: The End of Apartheid and the Birth of a New South Africa* (Londen 1998); A. Sparks, *Beyond the Miracle: Inside the New South Africa* (Johannesburg 2003); L. Michie Eades, *The End of Apartheid in South Africa* (Westport 1999); T.R.H. Davenport, *The Birth of a New South Africa* (Toronto 1998).

verzoening maakten van het nieuwe Zuid-Afrika een internationaal icoon, vreemd genoeg vaak zonder dat dit in eigen land zelf als zodanig is waargenomen.<sup>2</sup> Niet in het minst onder de indruk van het Zuid-Afrikaanse voorbeeld worden ‘waarheid en verzoening’ nu wereldwijd aanprezen als een alternatief voor bestrafing en als een model dat veruit te verkiezen zou zijn bij de verwerking van het verleden. Is dit nu de ‘koninklijke weg’ voor andere landen die een vergelijkbare overgang doormaken of nog moeten doormaken?<sup>3</sup> Werken ‘waarheid en verzoening’ ook elders of was dit alleen maar haalbaar omdat hiervoor in Zuid-Afrika de juiste voorwaarden aanwezig waren? In deze bijdrage zal worden beargumenteerd dat het Zuid-Afrikaanse model enkel vanuit een specifieke historische en culturele context kan worden begrepen en dat de internationale bewondering en lofbetuigingen het zicht hebben verhinderd op onvermijdelijke fouten en tekortkomingen, naast de evidente successen en verdiensten. Er zal ten slotte gekeken worden naar hoe Zuid-Afrika te vergelijken valt met andere buitenlandse voorbeelden om met het verleden in het reine te komen.<sup>4</sup>

### **Apartheid: binnenlands kolonialisme en ‘social engineering’**

Zuid-Afrika is een ‘geval apart’. Dit geldt zowel voor het apartheidsregime, als voor het ‘wonder’ dat zich na zijn val voltrok. Aan de onverwacht vreedzame machtswisseling ging een even bijzondere voorgeschiedenis vooraf. Anders dan bijvoorbeeld in de dekolonisatiegolf van de jaren 1960 of de val van het communisme in Centraal- en Oost-Europa, waar de ontwikkelingen in verschillende landen in feite eenzelfde patroon volgden, bewandelde Zuid-Afrika een in vele opzichten onvergelijkbaar pad. De aard van het apartheidsregime zelf was zo bijzonder dat de afrekening ermee achteraf ook wel een eigen weg moest volgen. Wie het ‘mirakel van 1994’

---

<sup>2</sup> L.S. Graybill, *Truth and Reconciliation in South Africa. Miracle or Model?* (Londen en Boulder 2002) 163-176.

<sup>3</sup> G. Verbeeck, ‘The South African Model of Transitional Justice: Revenge or Reconciliation?’ in: H. Neelen en J. Claessen ed., *Beyond the Death Penalty: Reflections on Punishment* (Cambridge, Antwerpen en Portland 2012) 203-218.

<sup>4</sup> Zie voor een vergelijking met Duitsland ook: G. Verbeeck, ‘Een nieuw verleden voor een nieuwe natie. Een Duits model voor Zuid-Afrika?’ in: J. Tollebeek, G. Verbeeck en T. Verschaffel ed., *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver* (Leuven 1998) 535-564.

wil begrijpen, moet dus zowel naar de periode vooraf als naar de gebeurtenissen achteraf kijken. De keuze voor het waarheids- en verzoeningsmodel, met andere woorden geen vervolging en bestraffing, werd voor een belangrijk deel opgedrongen door de voorgeschiedenis van het land en door de aard van het apartheidssysteem zelf. Het einde van apartheid kwam niet onverwacht maar was, anders dan de val van het communisme in Oost-Europa, het gevolg van een lang onderhandelingsproces. Al in de jaren 1980 waren de eerste stappen gezet die het systeem ondermijnden. Apartheid was in feite gedurende zijn hele bestaan, ondanks schijnbare stabiliteit, aan hevige contestatie onderhevig. Het was vooral één van de meest curieuze sociaal-politieke experimenten van de twintigste eeuw.

Apartheid wordt door buitenstaanders meestal gewoonweg als een bijzondere vorm van rassendiscriminatie weggezet, maar was veel meer dan dat. Het best kon het nog worden omschreven als een vorm van 'binnenlands kolonialisme'.<sup>5</sup> Koloniale verhoudingen zoals men die kende tussen een metropool en de periferie, tussen het moederland en zijn overzeese bezittingen, bestonden in Zuid-Afrika binnen de grenzen van één land. Het gevolg was een gigantisch programma van *social engineering*, waarin een samenleving door de overheid met aan de wetenschap ontleende principes werd ingericht. Hier ging het om raciale criteria, waarbij bevolkingsgroepen op basis van kleur van elkaar werden gescheiden en eigen ontwikkelingspatronen werden opgelegd. Wetenschappelijke methodes werden gebruikt om de 'natuurlijke' grenzen tussen mensen vast te leggen, waarbij beroep werd gedaan op de christelijk-protestantse Bijbel, maar ook op de geschiedenis en de antropologie. Duidelijke scheidslijnen werden gecreëerd, zowel territoriaal-geografisch als in het dagelijkse leven, met de daarbij horende voorrechten en verplichtingen. De gevolgen waren grootschalige bevolkingstransfers (in feite binnenlandse etnische zuiveringen) en gedwongen toewijzing van woon- en verblijfplaatsen. Apartheid was de verfijning van eeuwenlange tradities van klassiek kolonialisme en rassensegregatie maar het was uniek in zijn ideologische legitimering en zijn juridische perfectie. Als ideologie ontstond het binnen de schoot van het blanke Afrikaner nationalisme in het interbellum en als

---

<sup>5</sup> Over apartheid als ideologie en politiek systeem: D. O'Meara, *Forty Lost Years : The Apartheid State and the Politics of the National Party* (Randburg 1996); D. Posel, *The Making of Apartheid, 1948-1961: Conflict and Compromise* (Oxford 1997); L. Thompson, *The Political Mythology of Apartheid* (New Haven 1985).

systeem werd het ingevoerd met de overwinning van de Nationale Partij in 1948.

Uiteindelijk ging apartheid ten onder aan zijn eigen interne contradicties. Het steunde op de fictieve gedachte om grote bevolkingsgroepen letterlijk van elkaar gescheiden te kunnen houden en tegelijkertijd organiseerde het massale gedwongen verhuizingen van zwarte bevolkingsgroepen ten einde de industrie en blanke huishoudens van goedkope arbeidskrachten te kunnen voorzien. De tegenstelling tussen territoriale segregatie enerzijds en economische afhankelijkheid anderzijds resulteerde in een onontwarbare kluwen van wetten en regels en zorgde voor de achilleshiel waaraan het hele systeem uiteindelijk ten onder ging. De eisen van economisch liberalisme kwamen hoe langer hoe meer op gespannen voet te staan met een archaïsch systeem van politieke controle op de bewegingsvrijheid van zwarte burgers. Een vrije ontwikkeling van het kapitalisme was alleen maar gebaat bij een vrij verkeer van personen en goederen en niet langer bij een rigide systeem dat deze bevolkingsstromen wilde reguleren. Meer dan de rassendiscriminatie zelf, of het groeiende verzet ertegen, speelde de inefficiëntie van dit systeem van *social engineering* een doorslaggevende rol in het einde van apartheid. In een globaliserende wereld was Zuid-Afrika hoe langer hoe meer een grote uitzondering geworden. Ironisch genoeg was het systeem van geïnstitutionaliseerde rassenscheiding na 1948 ingevoerd, juist op een moment dus dat racisme en rassendiscriminatie internationaal op hun retour waren en wereldwijd veroordeeld werden. Zuid-Afrika was hierdoor een paria geworden in de internationale gemeenschap.

Globale en geopolitieke ontwikkelingen bespoedigden evenzeer de val van de apartheid. Met het einde van de Koude Oorlog kon het land niet langer zijn rol spelen als bastion tegen de dreiging van het communisme in zuidelijk Afrika. De Sovjet-Unie stond op het punt om van het wereldtoneel te verdwijnen en de steun vanuit het Oostblok aan de gewapende strijd van het ANC droogde snel op. De val van de Berlijnse muur in Europa kondigde internationale veranderingen aan die tot in de zuidelijkste uithoek van het Afrikaanse continent voelbaar zouden worden. Het einde van de burgeroorlogen in de buurlanden Angola en Mozambique, waarin Pretoria gedurende jaren een destabiliserende rol had gespeeld, en de onafhankelijkheid van Namibië in 1990 luiden een keerpunt in. Zuid-Afrika was niet langer een blank bolwerk tegen de dreiging van het 'rode gevaar' uit zwart Afrika. De ontmanteling van apartheid had met andere

woorden dus zowel een buitenlandse als een binnenlandse kant. Internationaal hadden de grote mogendheden hun conflict gestaakt, nationaal was de strijd tussen regering en oppositie niet met militaire middelen te winnen. Onderhandelingen voor een vreedzame overgang naar een niet-rationale democratie waren de enige optie.

### Regimewisseling en afrekening met het verleden

Hoe kon Zuid-Afrika het verleden afsluiten en zijn overgang naar een nieuwe democratie maken en welke parallellen zijn er te trekken met andere landen in een min of meer vergelijkbare situatie? Was de bijzondere voorgeschiedenis van het land doorslaggevend of kon Zuid-Afrika zich aan andere voorbeelden spiegelen? Internationaal lagen deze voorbeelden inderdaad voor het grijpen.<sup>6</sup> De Canadese sociologen Heribert Adam en Kanya Adam onderscheidden een aantal modellen van afrekening met het verleden sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog.<sup>7</sup>

Het eerste model is gebaseerd op amnesie waarbij er bewust wordt gekozen voor het vergeten of het verdringen van het verleden. Politieke elites, zoals in Spanje na de dood van Franco, kunnen bijvoorbeeld opteren voor een *pacto de silencio* [pact van de stilte]. Voor amnesie na een (nationale) traumatische gebeurtenis worden meestal twee redenen opgegeven. Vergeten en verdringen kunnen een bijdrage leveren aan de noodzakelijke economische en materiële reconstructie, wat beter zou zijn dan een meestal rusteloze confrontatie met het verleden. De gedachte is dan dat een fragiele

---

<sup>6</sup> M.R. Amstutz, *The Healing of Nations. The Promise and Limits of Political Forgiveness* (Lanham 2005); E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices* (New York 2000); R.L. Brooks e.a. ed., *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice* (New York 1999); E. Cose, *Bone to Pick. Of Forgiveness, Reconciliation, Reparation, and Revenge* (New York 2004); M. Minov, *Breaking the Cycles of Hatred. Memory, Law, and Repair* (Princeton 2003); A. Neier, *War Crimes. Brutality, Genocide, Terror and the Struggle for Justice* (New York 1998); A. Rigby, *Justice and Reconciliation. After the Violence* (Boulder 2001); J. Thompson, *Taking Responsibility for the Past. Reparation and Historical Injustice* (Oxford 2002); J.C. Torpey e.a. ed., *Politics of the Past. On Repairing Historical Injustices* (Lanham 2003); J.C. Torpey, *Making Whole what has been Smashed. On Reparation Politics* (Cambridge 2006).

<sup>7</sup> H. Adam en K. Adam, 'The Politics of Memory in Divided Societies' in: W. James en L. van de Vijver ed., *After the TRC. Reflections on Truth and Reconciliation in South Africa* (Kapaad 2000) 32-47.

collectieve identiteit beschermd dient te worden tegen de pijn die noodzakelijk samen gaat met het in herinnering houden van misdaden uit het verleden. Vaak wordt Duitsland na het naziregime als voorbeeld gegeven van een maatschappij die haar verleden zou hebben verdrongen. Ondertussen weten we dat dit een onterechte en eenzijdige voorstelling van zaken is, die geen recht doet aan de inspanningen die vooral West-Duitsland na 1945 wel degelijk heeft gedaan op het vlak van de *Vergangenheitsbewältigung*.<sup>8</sup> Inspanningen die overigens zeer gunstig afsteken tegen de cultuur van verdringing en apologie die gangbaar is in landen als bijvoorbeeld Japan of Rusland.<sup>9</sup> Indien van amnesie sprake is, kan vooral gekeken worden naar ideologisch gemotiveerde apologie zoals die gebruikelijk was in communistische landen, met name de vroegere DDR of de meeste Oostbloklanden.

Het tweede model is dat van vervolging en bestraffing. De methode wordt vooral bepleit door diegenen die argumenteren dat het uitblijven van vervolging en bestraffing uiteindelijk tot normvervaging leidt. Het opleggen van een straf aan individuele daders zou voorts een middel zijn om de misleidende suggestie van collectieve schuld uit de weg te ruimen. De vervolging van misdaden en mensenrechtenschendingen is echter alleen mogelijk indien er sprake is van duidelijke winnaars en verliezers, zoals dat bijvoorbeeld in Europa na de Tweede Wereldoorlog het geval was. Enkel op die manier kan vermeden worden dat bevooroordeelde rechters van eigen bodem partijdige rechtspraak zouden uitoefenen. Bij vervolging en bestraffing blijft echter het gevaar van het ‘recht van de sterkste’ bestaan, zowel op internationaal vlak in het geval van oorlogvoerende partijen, als op nationaal vlak na het doorvoeren van een regimewissel. Vooral blijft het dilemma van een onvoldoende psychologische en maatschappelijke verwerking overeind. Strafrechtelijke vervolging blijkt meestal een onhaalbare optie in het geval van een onstabiel compromis tussen twee tegengestelde belangengroepen. Het gevaar is dan immers te groot dat het tot nieuw geweld komt waardoor de overlevingskansen van een prille democratie in gevaar gebracht worden.<sup>10</sup>

---

<sup>8</sup> M. Fulbrook, *German National Identity after the Holocaust* (Oxford 1999); A. Assmann en U. Frevert, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (Stuttgart 1999).

<sup>9</sup> I. Buruma, *The Wages of Guilt. Memories of War in Germany and in Japan* (New York 2003).

<sup>10</sup> Adam en Adam, ‘The Politics of Memory’, 37.

Van het model van 'lustratie' of zuivering is sprake wanneer een nieuw regime een reinigingsoperatie wil doorvoeren, vooral in het ambtelijke apparaat van het oude regime, ten einde de nieuwe legitimiteit niet in gevaar te brengen.<sup>11</sup> Typische voorbeelden zijn de denazificatie na 1945 in Duitsland en de daarmee (min of meer) vergelijkbare destasificatie na de hereniging in 1990.<sup>12</sup> Vaak gaan zuiveringsprocessen gepaard met een algemene beeldvorming waarin 'het gewone volk' door zijn eigen leiders 'bedrogen' zou zijn geweest. Iedereen wordt dan als slachtoffer van een totalitair regime voorgesteld, niet alleen de echte slachtoffers, maar ook de meelopers en zwijgers. Heel gemakkelijk kan het beeld ontstaan van een kleine machtsclique die een in wezen onschuldig volk heeft meegesleurd. Een consequent doorgevoerde lustratie kan inzicht bieden in de mechanismen waarin brede lagen van de bevolking verstrikt waren en medeverantwoordelijkheid droegen voor eerdere mensenrechtenschendingen. Zuiveringen kunnen natuurlijk pas doorgevoerd worden als er voldoende documenten en bewijsmateriaal aanwezig zijn. Dat veronderstelt dan wel een goed functionerend bureaucratisch apparaat zoals dat alleen maar in een aantal gevallen aanwezig was. In Duitsland was dit zowel na 1945 als na 1989 zeker het geval, in de meeste andere landen echter niet.

Bij het vierde model kunnen overheden overgaan tot een of andere manier van materiële compensatie of herstel. De problemen die daarbij rijzen zijn natuurlijk vaak niet te overzien. Ze kunnen te maken hebben met het precies vastleggen van de geleden schade of het nut van een of andere vorm van compensatie voor onrecht in een ver verleden. Fundamenteler is de vraag of materiële compensatie de geëigende weg is voor het verlichten van leed dat vaak van immateriële (psychische of lichamelijke) aard is. Toch zit achter de bereidheid om over te gaan tot een vorm van compensatie of herstel vaak een sterk morele of ideologische bewogenheid. Zij zijn dikwijls de uitdrukking van een steeds sterker wordende 'excuuscultuur' waarbij daders (of hun vertegenwoordigers of nabestaanden) het leed erkennen dat aan slachtoffers (of hun vertegenwoordigers of nabestaanden) werd aangedaan.<sup>13</sup> De diepere betekenis van deze excuuscultuur kan niet worden

---

<sup>11</sup> Adam en Adam, 'The Politics of Memory', 39.

<sup>12</sup> A.H. Beattie, *Playing with History. The Bundestag Inquiries into East Germany* (New York & Oxford 2008) 194-227.

<sup>13</sup> R.E. Howard-Hassmann en M. Gibney, 'Introduction: Apologies and the West' in: M. Gibney, R.E. Howard-Hassmann, J.-M. Coicaud en Niklaus Steiner ed., *The Age of Apology. Facing Up the Past* (Philadelphia 2008) 1-9. Zie ook: G. Verbeeck,

onderschat. Het komt erop neer dat machtige spelers bereid zijn of er toe gedwongen worden om gehoor te geven aan de eisen en verwachtingen van relatief machteloze spelers.

Bij het model van heropvoeding kunnen samenlevingen ook opteren voor de meest immateriële vorm van herstel, met name het veranderen van de mentaliteit. Politieke heropvoeding kan de vorm aannemen van een groots opgezet onderwijsprogramma of een grootschalige doorlichting van de houding die burgers in een vorig regime aannamen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft dit zich vooral in de westelijke bezettingszones van Duitsland voorgedaan, overigens met niet al te veel succes. Politieke heropvoeding heeft wel het nadeel dat het ook een werkinstrument in handen van een nieuwe totalitaire dictatuur kan zijn (zoals in de voormalige communistische landen), zodat het geen gegarandeerde overgang naar nieuwe democratische verhoudingen inhoudt. In dat geval is er eerder sprake van hersenspoeling dan van heropvoeding. Echte heropvoeding beperkt zich niet tot een formele herscholing maar kan alleen worden bereikt door een wijziging in de collectieve mentaliteit. In het geval van een racistisch of genocidaal verleden wordt dan beoogd om niet alleen de misdaden onder de aandacht van een zo breed mogelijk publiek te brengen, maar ook de waarden te bevorderen (universele mensenrechten) die kunnen bijdragen tot het verhinderen van een mogelijke terugval in het verleden.<sup>14</sup>

Met het einde van apartheid stond het nieuwe Zuid-Afrika dus voor een waaier aan mogelijkheden om een bladzijde uit zijn geschiedenis om te draaien. Toch voldeden de meeste van deze modellen niet of waren de voorwaarden niet aanwezig om hen met succes toe te passen. Een politiek van collectieve amnesie had geen zin omdat het apartheidssysteem al sinds vele jaren in het centrum van de internationale kritiek had gestaan. Zwijgen en vergeten waren ook nauwelijks denkbaar omdat Zuid-Afrika, ook tijdens de apartheidsjaren, een levendige publieke debatacultuur en relatief intact gebleven democratische instellingen had gekend, zij het binnen de grenzen van de blanke oligarchie. Al lang vóór het formele einde van de apartheid als systeem had het bij velen al afgedaan als ideologie. Een strafrechtelijke aanpak zou in principe mogelijk geweest zijn, omdat het land over een goed werkend justitieel apparaat en een onafhankelijke rechtspraak beschikte. Gezien de diepgang van de beoogde transformatie leek de strafrechtelijke

---

'History in the Age of Apology' in: B. Raymaekers ed., *Lectures for the XXIst Century*. (Leuven 2009) 167-168.

<sup>14</sup> Adam en Adam, 'The Politics of Memory', 42.

weg echter niet de meest voor de hand liggende optie. Vooral was in Zuid-Afrika geen sprake van een duidelijke overwinning van de ene partij op de andere maar van een patstelling die een zuiver strafrechtelijke manier van optreden onmogelijk maakte. Zuiveringen kunnen hun diensten bewijzen met de overgang van een totalitaire naar een posttotalitaire staat. Van dit laatste was in het Zuid-Afrikaanse geval echter geen sprake. Een bijkomende handicap was het feit dat de oude bevrijdingsbeweging niet de bestuurlijke ervaringen en capaciteiten had om een dergelijke zuivering door te voeren. Van een geslaagde zuiveringsoperatie was in feite enkel in Duitsland na 1989 sprake.<sup>15</sup> In Zuid-Afrika was het behoud van de oude administratieve elite overigens een onderdeel van de genegotieerde overgang naar het nieuwe bestel. Hier stond geen nieuwe bestuurlijke elite klaar om de touwtjes in handen te nemen.

Het ontbrak het nieuwe Zuid-Afrika aan de middelen of aan de wil om één van deze drie paden te bewandelen. Compensatie en herstel, en politieke heropvoeding kwamen dan misschien nog het meest in aanmerking. Toch veronderstellen compensatie en herstel parameters die ook in Zuid-Afrika niet aanwezig waren. Die kunnen meestal alleen met goed succes worden afgedwongen als slachtoffers zich efficiënt organiseren. Politieke heropvoeding veronderstelt evenzeer de nodige instrumenten waarover een samenleving moet beschikken. Ze heeft ook geen kans van slagen als een oude elite – de blanke minderheid in Zuid-Afrika – zich hiertegen verzet. Dat neemt niet weg dat compensatie en herstel wel degelijk een onderdeel vormden van het transformatieproces, zij het dat het meestal als bijzaak werd behandeld en over het algemeen als niet volledig geslaagd onderdeel van de veranderingen werd beschouwd. Wel zou men het beleid van *affirmative action*, waarbij historisch benadeelde bevolkingsgroepen een economische voorkeursbehandeling kregen, als onderdeel van compensatie en herstel kunnen beschouwen. Politieke re-educatie neemt in Zuid-Afrika dan weer de vorm aan van een soms vage en vaak bekritiseerde nieuwe nationale ‘kleurenblinde’ ideologie. Het was duidelijk dat Zuid-Afrika in 1994, gezien de eigen specifieke context en de ontoereikendheid van de andere modellen, voor een eigen weg zou kiezen. Een weg die op verzoening door waarheidsvinding gericht was.

---

<sup>15</sup> A.J. McAdams, *Judging the Past in Unified Germany* (Cambridge 2001).

## Waarheid en verzoening

Voor het opzetten van een waarheidscommissie kon Zuid-Afrika profiteren van een gunstige internationale conjunctuur.<sup>16</sup> Voorbeelden uit andere landen waren er genoeg en vooral vanaf het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw zagen verschillende initiatieven overal ter wereld het levenslicht. Toen in 1995 de *Truth and Reconciliation Commission* (TRC) haar werkzaamheden begon, kon ze zich laten inspireren op niet minder dan zestien precedënten uit de periode tussen 1974 en 1995.<sup>17</sup> Voorbeelden waren commissies die in verschillende Latijns-Amerikaanse landen in de jaren 1970 en 1980 na militaire regimes waren ingesteld. Ook een aantal Afrikaanse landen kende soortgelijke initiatieven na periodes van dictatuur of burgeroorlog. Veruit de meeste van deze commissies gingen terug op presidentiële of regeringsinitiatieven en hadden niet de reikwijdte die zo typisch zou worden voor de TRC. In de meeste Latijns-Amerikaanse gevallen waren de commissies het gevolg van een elitaire consensus om militaire of politieke leiders op voorhand amnestie te verlenen. In bijna geen van de gevallen werd veel aandacht geschonken aan de slachtoffers en werd amper bijgedragen aan een breed maatschappelijk verwerkingsproces. De commissies waren illustratief voor de democratiseringsgolf na het einde van de Koude Oorlog. Hetzelfde gold bijvoorbeeld voor de *Enquete Kommission Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland* die in de

---

<sup>16</sup> Een greep uit de literatuur over de TRC: W. James en L. van de Vijver ed., *After the TRC. Reflections on Truth and Reconciliation in South Africa* (Kaapstad 2000); K. Asmal, L. Asmal en R. Suresh Roberts, *Reconciliation Through Truth. A Reckoning of Apartheid's Criminal Governance* (Kaapstad 1996); G. Bizos, *No One to Blame? In Pursuit of Justice in South Africa* (Kaapstad 1999); A. Boraine, *A Country Unmasked. Inside South Africa's Truth and Reconciliation Commission* (Oxford 2000); A. Boraine en J. Levy ed., *The Healing of a Nation? Justice in Transition* (Kaapstad 1995); A. Boraine, J. Levy en R. Scheffer ed., *Dealing with the Past. Truth and Reconciliation in South Africa* (Kaapstad 1994); K. Christie, *The South African Truth Commission* (New York 2000); A. Krog, *Country of My Skull* (Johannesburg 1998); M. Meredith, *Coming to Terms. South Africa's Search for Truth* (New York 1999); D. Posel en G. Simpson ed., *Commissioning the Past. Understanding South Africa's Truth and Reconciliation Commission* (Johannesburg 2003); C. Villa-Vicencio en W. Verwoerd ed., *Looking Back, Reaching Forward. Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa* (Kaapstad 2000).

<sup>17</sup> P.B. Hayner, *Unspeakable Truths. Facing the Challenge of Truth Commissions* (New York en London 2002) 32- 71.

Bondsrepubliek na de hereniging werd ingesteld.<sup>18</sup> Van een waarheids- en verzoeningscommissie was hier echter geen sprake. De commissie had meer de allure van een academische megaconferentie die niet zo zeer de verzoening tussen daders en slachtoffers wilde bevorderen als wel de nationale eenwording van Oost- en West-Duitsland. Commissies die in voormalige Oostbloklanden tot doel hadden om af te rekenen met het communistische verleden, hadden eerder tot taak om de archieven van de vroegere politie- en spionagediensten te bewaren (en eventueel voor een breder publiek open te stellen) dan wel de nationale verzoening te bevorderen. *Nation-building* was niet echt aan de orde in Centraal- en Oost-Europa, afrekening met een onpopulair verleden wel.

Al vóór 1994 had Zuid-Afrika ervaring opgedaan met interne onderzoekscommissies, met name twee commissies die het ANC in 1992 en 1993 had opgezet om de mensenrechtenschendingen binnen de eigen gelederen in de periode van de gewapende strijd te onderzoeken. In 1994 en 1995 werden in Zuid-Afrika internationale conferenties georganiseerd waar vertegenwoordigers van Latijns-Amerikaanse, Centraal- en Oost-Europese landen verslag kwamen uitbrengen over de ervaringen in eigen land.<sup>19</sup> Het land kon zich dus vanaf de aanvang oriënteren op de vele voorbeelden uit het buitenland. Fundamenteel nieuw was de amnestiegedachte, die overigens rechtstreeks voortkwam uit de bepalingen van de nieuwe grondwet: 'Amnesty shall be granted in respect to acts, omissions and offenses associated with political objectives and committed in the course of the conflicts of the past.' Even nieuw was de koppeling aan waarheidsvinding. Waarheid – in dit geval de bereidheid om tot volledige bekentenissen over te gaan – werd de voorwaarde voor amnestie.<sup>20</sup> Dit was overigens het resultaat van een compromis dat uit het onderhandelingsproces tussen blanke machthebbers en zwarte meerderheid naar voren was gekomen. Amnestie was een eis die uitging van de regeringsonderhandelaars en van de legerleiding. Het ANC had hier slechts schoorvoetend aan toegegeven maar enkel op die manier konden de oude machthebbers in het verzoeningsproces worden ingezet. Vooral de combinatie van verzoening en waarheidsvinding gaf aan de TRC haar

---

<sup>18</sup> A.H. Beattie, *O.c.*

<sup>19</sup> Graybill, *Truth and Reconciliation*, 1-10.

<sup>20</sup> B. Lyons, 'Between Nuremberg and Amnesia. The Truth and Reconciliation Commission in South Africa' *Monthly Review* 49.4 (1997) 5-22.

bijzondere betekenis. Zonder moeite kon ze zich opwerpen als een internationaal icoon. Sindsdien geldt ze als een universeel na te volgen voorbeeld, waarbij echter vaak voorbij wordt gegaan aan zowel de gebreken en tekortkomingen, als aan de contextgebonden factoren die het moeilijk maken om het model zonder meer te kopiëren.

Na 1994 werd in sneltreinvaart voor de oprichting van de TRC beslist. De commissie kon van start gaan in de euforische stemming van de geslaagde vreedzame en democratische omwenteling. Nationale eenheid en verzoening waren het devies van de nieuwe regering Mandela. Het opzetten van de TRC vertoonde een aantal opvallende karakteristieken. Eerst en vooral de snelheid waarmee de werkzaamheden van start gingen. Amper vijftien maanden na de verkiezingen van april 1994 was de commissie operationeel. Ten tweede was er de brede maatschappelijke en politieke consensus waarop de commissie kon rekenen. Partijpolitiek geïnspireerde kritiek (vanwege zowel blanke als zwarte tegenstanders van het ANC) waren niet van die aard om de hele onderneming tegen te houden. Het was te verwachten dat vertegenwoordigers van het oude regime een 'heksenjacht' zouden vrezen of dat politieke tegenstanders de TRC van 'vooringenomenheid' zouden beschuldigen. De instelling van de TRC was zeker geen elitaire *top down* beslissing maar had een breed maatschappelijk draagvlak. Niet alleen werd een breed parlementair draagvlak nagestreefd (het was dus zeker geen presidentieel initiatief), maar ook in de samenstelling van de commissie was de invloed van het maatschappelijke middenveld (naast professionals, ook kerkelijke vertegenwoordigers en NGO's) merkbaar. Even opvallend was de grote verscheidenheid van politieke gezindten die zichtbaar was in de samenstelling van de TRC. Naast de verschillende 'huidskleuren' werd ook gestreefd naar een zo inclusief mogelijke benadering waarbij ook vertegenwoordigers van verschillende politieke partijen (ook van conservatieve blanken) opgenomen werden. De hele onderneming straalde op die manier de sfeer en de centrale doelstellingen van het nieuwe Zuid-Afrika als *Rainbow Nation* uit: nationale eenheid en verzoening. Aan het hoofd van de commissie stond de charismatische Anglicaanse aartsbisschop Desmond Tutu.<sup>21</sup>

Belangrijk voor het slagen van de TRC was de afbakening van het werkterrein. Voor de periode tussen 1 maart 1960 en 10 mei 1994 zouden

---

<sup>21</sup> G. Verbeeck, 'Verzoening door herinnering? Historische cultuur in Zuid-Afrika' *Nieuwste Tijd. Kwartaal voor Eigentijdse Geschiedenis* 3 (2001) 62-67.

schendingen van mensenrechten in kaart worden gebracht die het gevolg waren van het politieke conflict dat het land gedurende die tijd in zijn greep had gehouden.<sup>22</sup> Deze data hadden betrekking op het begin van de gewelddadige repressie en het verzet na de rellen in Sharpeville in 1960 en de inauguratie van Mandela in 1994. Deze afbakening in de tijd was niet zonder belang omdat op die manier ook de gewelddadigheden aan de vooravond van de democratische verkiezingen in 1994 in het onderzoek konden worden betrokken. Door zowel begin- als einddatum vast te leggen, maakten de initiatiefnemers duidelijk welke misdrijven en doelgroepen zij voor ogen hadden. Het ging om politiek gemotiveerd geweld in een context/periode waarin het land voortdurend op de rand van een burgeroorlog balanceerde. Het ging dus niet om apartheid als politiek, sociaal en economisch systeem, met andere woorden niet om collectief geweld, maar om strafbare feiten die door individuen werden gepleegd. De commissie bedeedde zich een duidelijke therapeutische functie toe. Slachtoffers zou de kans gegeven worden om hun verhaal openbaar te maken; aan daders werd het perspectief op vergiffenis verleend. De TRC werkte met drie subcomités: voor het vaststellen van mensenrechtenschendingen, voor het verlenen van amnestie en voor herstel en rehabilitatie.

Het comité voor mensenrechten trok als een reizende karavaan door het hele land. Het hield *hearings* in kerken, hospitalen, scholen en gemeenschapshuizen. Niet minder dan 22.000 getuigenissen werden verwerkt. De meeste aandacht trok wellicht het comité voor amnestie. Om in aanmerking te komen voor amnestie waren twee essentiële voorwaarden vereist. Er diende ten eerste aangetoond te worden dat de misdaden politiek gemotiveerd waren, met andere woorden in dienst stonden van ofwel de staat of van een organisatie die politieke doeleinden nastreefde (de bevrijdingsbeweging bijvoorbeeld). Ten tweede moest de aanvraag gepaard gaan met een volledige bekentenis van de gepleegde feiten. De vereiste dat het gepleegde misdrijf in opdracht van een staatsinstelling of van een politieke organisatie gepleegd diende te worden, hield een afwijking in van het principe zoals dat bij de naoorlogse tribunalen van Neurenberg en Tokyo was gehanteerd. Dit principe hield in dat een *Befehlsnotstand* (gewetensconflict bij een bevel) niet kon worden ingeroepen indien er nog de mogelijkheid was om anders op te treden. Het amnestiecomité had een zeer ruim mandaat. Of men al dan niet gedwongen was (en er zich

---

<sup>22</sup> *Promotion of National Unity and Reconciliation Act*, no. 34, Kaapstad, Juli 1995.

eventueel nog tegen kon verzetten), speelde dus geen rol. De erkenning zelf van de feiten was doorslaggevend om voor amnestie in aanmerking te komen. Niet alleen uitvoerders van fysiek geweld, ook bevelvoerders en politieke of intellectuele verantwoordelijken behoorden tot de doelgroep. 7112 daders dienden een amnestieverzoek in. In slechts 849 gevallen werd ook daadwerkelijk amnestie verleend. Het comité voor herstel en rehabilitatie, ten slotte, deed voorstellen voor compensatie aan diegenen die slachtoffer waren geweest van onrecht uit het verleden.<sup>23</sup>

De commissie die de mensenrechtenschendingen onderzocht, rondde haar werk af in 1997 en publiceerde een eerste rapport in 1998. De commissie achtte zowel het nu regerende ANC, maar in nog sterkere mate het blanke minderheidsregime, schuldig aan het schenden van de mensenrechten. Het comité dat zich bezig hield met aanbevelingen voor herstel en rehabilitatie ging nog een tijdje verder met haar werkzaamheden. Het eindrapport kwam in 2003 tot stand en werd overhandigd aan president Mbeki.<sup>24</sup> Het bevat een enorme hoeveelheid informatie over het apartheidsverleden, het geldt als belangrijk voor de geschiedschrijving en als monument voor de slachtoffers van het apartheidsregime. De TRC was ondertussen, dankzij de gigantische mediabelangstelling, uitgegroeid tot internationaal symbool. Of hiermee alle verwachtingen waren ingelost, is een andere vraag.

### **Bedenkingen en kritiek<sup>25</sup>**

Vaak wordt de TRC voorgesteld als een na te volgen voorbeeld voor andere landen, of minstens als de betere methode om tot verzoening en herstel te komen. Daarbij mag niet worden vergeten dat het land kon profiteren van optimale omstandigheden en van een in veel opzichten onnavolgbaar charismatisch politiek leiderschap. Het is bijna ondenkbaar dat de amnestiegedachte ingang zou kunnen hebben gevonden bij het ontbreken van iemand met het gezag en prestige als Nelson Mandela of Desmond Tutu. Beide partijen, zowel de Nationale Partij als het ANC, waren in wezen

---

<sup>23</sup> Graybill, *Truth and Reconciliation*, 7-8.

<sup>24</sup> Zie: <http://www.justice.gov.za/trc/report/index.htm>, geraadpleegd op 9 nov. 2013.

<sup>25</sup> Zie hier ook: Verbeek, 'The South African Model of Transitional Justice' 216-218.

pragmatisch en nationalistisch. Dit verklaarde waarom hun opvattingen over nation-building niet onoverbrugbaar waren. De politieke en militaire patstelling tussen oude en nieuwe machthebbers was zo groot dat een onderhandelde oplossing de enige uitweg leek.

Verzoening is mogelijk indien de historische context daarvoor aanwezig is. Apartheid verschilde op een aantal punten fundamenteel van andere onrechtregimes. Wie slachtoffer was van apartheid, had zeker te lijden onder grove mensenrechtenschendingen, zware discriminatie en onderdrukking. Fysieke uitroeiing was echter nooit het doel van apartheid. Daarom is het post-apartheidsverdriet niet te vergelijken met de trauma's na een genocide of etnische zuivering. De omvang en de onzichtbaarheid van de individuele daders maken een vergelijking tussen de verwerking van apartheid en van genocide bijna onmogelijk. Hoe zich te verzoenen met de anonieme daders van de gaskamers, concentratiekampen of massaslachtingen? Dit maakt begrijpelijk waarom na Auschwitz de nadruk niet op verzoening maar op herdenking ligt.<sup>26</sup> Waarom na genocide en etnische zuiveringen in Rwanda of op de Balkan niet in de eerste plaats om verzoening maar rechtsherstel wordt gevraagd.

Een vreedzame overgang was in Zuid-Afrika enkel mogelijk omdat zich aan beide kanten van het conflict een sociaaleconomische transformatie had voorgedaan. De blanke elite zag in toenemende mate de onhoudbaarheid van repressieve controle en geloofde niet langer meer in de oubollige ideologische onderbouwing van het apartheidssysteem. Aan de andere kant maakten de aanhangers van een gematigd Afrikaans nationalisme duidelijk dat het genoeg zou nemen met politieke macht en posities in de overheidsinstellingen zonder de geaccumuleerde welvaart en de culturele privileges van de blanke minderheid te vernietigen. Aan beide kanten van de kleurgrens groeiden nieuwe elites die in toenemende mate het voordeel van gematigde samenwerking zagen. Anders dan op de Balkan, het Midden-Oosten of Centraal-Afrika speelden in Zuid-Afrika religieuze en nationalistische symbolen en sentimenten een ondergeschikte rol. In een sterk verwesterde maatschappij waren de toegang tot de gemakkelikheden van de kapitalistische consumptiemaatschappij voor alle bevolkingsgroepen belangrijker dan een etnische symbolenstrijd. Blanke *haves* hadden er alle belang bij dat zwarte *would-be haves* het hunne ertoe bijdragen dat zwarte *have nots*, desnoods met autoritaire middelen, onder controle werden gehouden.

---

<sup>26</sup> C. Leggewie, *Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt* (München 2011).

Het is wellicht enkel onder deze voorwaarden dat de TRC een vaag geformuleerde nationale verzoening heeft kunnen bewerkstelligen.

Velen hebben geargumenteed dat amnestie tot een vervaging van de rechtsnormen leidt. In deze optiek moet het uitspreken van recht een voorwaarde voor verzoening blijven en niet omgekeerd. De TRC is door tegenstanders als een witwasoperatie voor misdadigers van het apartheidsregime gezien. Anderen spreken dan weer van een theateraal opgezette biechtstoel, een religieus gemotiveerd ritueel dat velen tegen de borst stuitte. De TRC oogstte ook veel kritiek.<sup>27</sup> Blanken konden er een middel inzien van het ANC om de eigen gewelddaden mee wit te wassen. Het ANC van haar kant had het moeilijk met de vergelijking tussen haar eigen eerbare *struggle* enerzijds en het onderdrukkende apartheidsregime anderzijds. De TRC was trouwens de eerste waarheidscommissie die zelf in een juridisch kluwen verweekeld geraakte en die een enigszins problematische relatie met het gerecht had. Vaak werd de TRC voorgesteld als een toneel waar daders zich berouwvol toonden tegenover de slachtoffers en hun nabestaanden, en slachtoffers zich genereus vergevingsgezind toonden. Dit was het beeld dat in de internationale media en berichtgeving domineerde, maar waarbij de intentie van de TRC werd verward met de feitelijke realiteit. Berouw en vergeving kwamen in werkelijkheid slechts in uitzonderlijke gevallen voor. Meestal verhardden daders en slachtoffers in hun morele positie. Feitelijke waarheden zijn niet zo moeilijk om te bepalen. Morele waarheden – over de vraag waarom iets zich heeft voorgedaan en wie de verantwoordelijkheid draagt – zijn veel moeilijker vast te leggen.<sup>28</sup> Veel waarnemers twijfelen er dan ook aan of waarheidsvinding noodzakelijk tot verzoening leidt. In dit opzicht moet de verhouding tussen waarheid en verzoening opnieuw worden bekeken. Vanuit het standpunt van de initiatiefnemers was verzoening – het vooruitzicht om voor amnestie in aanmerking te komen – juist een aanmoediging om tot onthullen van de waarheid te komen. Dat hield ook in dat verzoening eerder een voorwaarde dan een gevolg van de TRC was. In dat opzicht heeft de TRC haar doel niet bereikt.

Waar de TRC wellicht weinig heeft bijgedragen aan de verzoening tussen daders en slachtoffers, geldt dit nog meer voor de grote

---

<sup>27</sup> Een vroege kritiek op de TRC: A. Jeffery, *The Truth about the Truth Commission*. South African Institute for Race Relations (Johannesburg 1999).

<sup>28</sup> Adam en Adam, 'The Politics of Memory', 44.

maatschappelijke vragen waarmee het land in zijn geheel kampt.<sup>29</sup> Vaak worden de moeilijkheden waarmee het land te kampen heeft bij zijn transformatie, onderschat. De TRC rekende overigens niet af met het apartheidsverleden als zodanig, maar met individuele daden van politiek gemotiveerd geweld. De rassenscheiding en de daaruit voortvloeiende sociaaleconomische ongelijkheden zijn nooit het voorwerp van onderzoek van de TRC geweest. De erfenis van apartheid en van eeuwenoude rassensegregatie, is ook na twintig jaar democratie verre van uitgewist. Het gevolg van decennialang binnenlands kolonialisme is dat Zuid-Afrika een land is waar de Eerste en de Derde Wereld binnen zijn eigen grenzen met elkaar botsen. De bevindingen van de waarheids- en verzoeningscommissie mogen een opmerkelijke prestatie geweest zijn en als lichtend voorbeeld voor veel landen worden geprezen. Gezien de gigantische problemen waarmee het land momenteel nog te kampen heeft, kan aan haar niet meer dan een symbolische betekenis worden toegedicht: een ritueel in de zoektocht naar een nieuwe nationale identiteit.

---

<sup>29</sup> G. Verbeeck, 'Die wraak van vergifnis. Moraliteit, geschiedskrywing en politiek in Suid-Afrika', *Historia. Journal of the Historical Society of South Africa* 52.2 (2007) 239-266.